

УДК: 159.942

© Балабанова Л.М., Ковальчишина С.В., 2012 р.

Л.М. Балабанова, С.В. Ковальчишина

Національний університет
внутрішніх справ, м. Харків

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У КУРСАНТІВ В ПЕРІОД НАВЧАННЯ У ВНЗ МВС УКРАЇНИ

У статті розглядаються особливості професійної ідентифікації курсантів – майбутніх слідчих та робиться спроба визначення рівня їх професійної ідентичності у період навчання. Описуються результати первинного дослідження з використанням графічного методу.

Ключові слова: професійна ідентифікація, професійна ідентичність, професійна деструкція.

Л.М. Балабанова, С.В. Ковальчишина

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ У КУРСАНТОВ В ПЕРИОД ОБУЧЕНИЯ В ВУЗАХ МВД УКРАИНЫ

В статье рассматриваются особенности профессиональной идентификации курсантов – будущих следователей и предпринимается попытка определения уровня их профессиональной идентичности в период обучения. Описываются результаты первичного исследования с использованием графического метода.

Ключевые слова: профессиональная идентификация, профессиональная идентичность, профессиональная деструкция.

L.M. Balabanova, S.V. Kovalchyshyna

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PROFESSIONAL IDENTITY DURING TRAINING STUDENTS IN UNIVERSITIES MIA OF UKRAINE

Introduction. Describes a problem in professional identification cadets-future investigators and attempt to determine the level of their professional identity at different stages of education. Describes the results of the primary study using a graphics method.

Keywords: professional authentication, professional identity, professional destruction.

Постановка проблеми. Сьогодні однією з актуальних дослідницьких проблем у психології особистості є питання, пов'язані із професійною ідентифікацією та ідентичністю.

Ідентифікація – неперервний процес самоототождження з іншою людиною, групою та цінностями, що існують у суспільстві [7]. Ідентифікація у сенсі процесу й механізму соціалізації особистості розглядається вченими як динамічна

структура, що нелінійно розвивається протягом усього життя людини і має складну структуру.

Професійна ідентифікація є способом самоактуалізації особистості в сфері професійної діяльності, важливою лінією життєвого і особистісного самовизначення. Професійна ідентичність є найбільш затребуваним видом соціальної ідентичності в сучасних умовах. І як наслідок, виступає об'єктом інтенсивного вивчення даного поняття у вітчизняній та зарубіжній психології.

Аналіз літератури показує, що на сьогодні не існує єдності думок у визначенні психологічного змісту професійної ідентифікації та визначенні закономірностей цього процесу. Поряд з поняттям «професійної ідентифікації» існують й інші тотожні поняття: «професійний розвиток», «професійне становлення», «самореалізація в професії», які характеризують процес входження, оволодіння професією і охоплюють весь професійний шлях людини [1].

Так, з вивченням професійної самосвідомості й професійної ідентичності вчені пов'язують можливість вирішення деяких професійних проблем правоохоронців, що виникають у ході здійснення діяльності. Уявлення про себе як професіонала включаються в систему професійних дій, які визначають стиль міжособистісної взаємодії в професійному співтоваристві. Усвідомлена ідентичність дозволяє, наприклад, майбутньому слідчому не тільки визначити своє місце в соціальному світі, але й на цій основі розвинути систему цінностей і переконань, адекватних вимогам сучасних соціально-економічних умов і динамічного світу професій. У вітчизняній психології уявлення про ідентичність традиційно розвивалися в рамках досліджень самосвідомості й самоствавлення, крім того, ідентичність розглядалася як один з аспектів проблеми «Я». Ідентичність припускає усвідомлену увагу до питання «Хто Я?», що супроводжує людину протягом всього життя. Багато відповідей на це питання людина отримує під час професійної діяльності.

Професійна ідентичність відноситься до числа понять, в яких виражене концептуальне уявлення людини про своє місце в професійній групі або спільності. Іншими словами, професійна ідентичність з'являється як інтегративне

поняття, у якому виражається взаємозв'язок особистісних характеристик, що забезпечують орієнтацію у світі професій, більш повно реалізовувати особистісний потенціал у професійній діяльності, а також прогнозувати можливі наслідки професійного вибору [2].

Особливо це питання актуально для правоохоронної діяльності. В основі професійного становлення курсанта – майбутнього правоохоронця, лежать процеси ідентифікації. Питання в тому, з чим і з ким ідентифікує себе молода особа, що обирає професію правоохоронця, і які життєві задачі він/вона планує вирішити через професійну діяльність? Вікова незрілість, ідеалістичні уявлення щодо майбутньої професії (або повна їх відсутність), а в більшості випадках примусове обирання цієї професії (за бажанням батьків та родичів) несприятливо відображається на результаті професійного становлення майбутнього працівника міліції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням проблем ідентичності займалися такі вчені, як В.Агєєв, Г.М. Андрєєва, Н.В. Антонова, Е. Еріксон, Д.М. Завалишина, Е.Ф.Зеєр, С.П.Єрмолаєва, Н.І. Іванова, Є.О. Климов, Є.В. Конєва, В.Ф.Соколова, Л.Б. Шнейдер, В.О. Ядов, Д. Абрамс, М.Б. Бревер, Х.Р. Маркус, С. Страйкер, Д. Тьорнер та ін.

Широке поширення терміна «ідентичність» і його введення в науковий побут пов'язано з ім'ям Е. Еріксона, що визначив ідентичність як внутрішню «безперервність самопереживання індивіда», «триваючу внутрішню рівність із собою», як найважливішу характеристику цілісності особистості, як інтеграцію переживань людиною своєї тотожності з певними соціальними групами [10]. У цьому плані можна стверджувати, що ідентичність людині не дана, вона задана, її розвиток піддається обговоренню не в термінах «формування», а термінах «досягнення» і «становлення». Більшість дослідників трактують ідентичність як результат процесу самопізнання, саморозуміння, ототожнення, ідентифікації-відчуження, і підкреслюють її екзистенціальний характер поряд з функціональним.

Е.Ф. Зеєр, наприклад, визначав професійну ідентичність як професійний «Я –образ», що містить професійні стереотипи та унікальність власного «Я», усвідомлення своєї totoжності з професійним образом «Я» [3].

Професійна ідентифікація за Л.Б. Шнейдер є багатомірний та інтегративний психологічний феномен, що забезпечує людині цілісність, totoжність і визначеність, що розвивається під час професійного навчання спільно із становленням процесів самовизначення, самоорганізації й персоналізації [9].

Як концептуальне уявлення людини про своє місце у професійній групі та суспільстві розглядають професійну ідентифікацію Н.Л. Іванова та Є.В. Конєва. Це уявлення супроводжують певні цінності та мотиваційні орієнтири, а також суб'єктивне ставлення до своєї професії [4].

На думку Є.П. Єрмалаєвої, поняття професійної ідентичності стосується тієї категорії людей, для яких провідною основою ідентифікації є професійна праця. Більший чи менший статус професійної ідентичності в структурі ідентифікаційних основ особистості як фактор соціалізації й особистісного самовизначення значною мірою залежить від об'єктивної ролі інституту професії, яку він відіграє в даному суспільстві. У спільнотах з традиційно високим соціальним статусом професії професійна ідентичність виступає як провідний фактор психологічного благополуччя, що дає відчуття стабільності навколишнього світу і впевненість у своїх силах [2].

Дослідники відзначають також, що багатолітнє виконання однієї і тієї ж професійної діяльності приводить до появи професійної втоми, виникнення психологічних бар'єрів, збіднення репертуару способів виконання діяльності, втрати професійних умінь і навичок, зниження працездатності. Можна констатувати, що на стадії професіоналізації по багатьох видах професій відбувається розвиток професійних деструкцій, особливо це стосується правоохоронної діяльності.

Професійні деструкції – це зміни у структурі діяльності й особистості, що негативно позначаються на продуктивності праці і взаємодії з іншими учасниками цього процесу. А.К.Маркова на основі узагальнення досліджень порушення

професійного розвитку людини, визначала професійні деструкції як порушення вже засвоєних способів діяльності, руйнування сформованих професійних якостей, поява стереотипів професійної поведінки і психологічних бар'єрів при освоєнні нових професійних технологій, нової професії або спеціальності [6]. Це також зміни структури особистості під час переходу від однієї стадії професійного становлення до іншої, поява деформацій особистості (наприклад, емоційного виснаження і вигорання, а також збиткової професійної позиції). Таким чином, професійні деформації порушують цілісність особистості, знижують її адаптивність, стійкість, негативно позначаються на продуктивності діяльності [5].

Проведений теоретичний аналіз проблеми професійної ідентичності у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях дозволив виділити наступні протиріччя, які мають психологічну природу й вирішення яких можливо з позицій психології [6]:

1) між різноманітністю теоретичних концепцій і підходів вивчення професійної ідентичності й відсутністю єдиної концепції, що давала б цілісний не суперечливий феноменологічний опис професійної ідентичності й дозволяла б пояснити всю сукупність емпіричних даних, отриманих різними дослідниками;

2) між необхідністю визначення специфіки професійної ідентичності у співвідношенні з різними видами ідентичності й відсутністю єдиних критеріїв, по яких можна визначити її представленість (значимість) у структурі самосвідомості поряд з іншими видами ідентичності;

3) між потребою в оцінці рівня сформованості й змістом професійної ідентичності суб'єкта на різних стадіях професійного становлення й наявністю методологічних методичних труднощів, тобто відсутністю надійних методів і методик виміру різних показників, що характеризують рівень професійної ідентичності.

Формування цілей статті. В статті ми робимо спробу теоретично та практично дослідити взаємозв'язок між рівнем професійної ідентичності та рівнем адаптації до умов професійного навчання у курсантів відомчого

навчального закладу. На нашу думку курсант, який має більш поширене уявлення про майбутню професію, ясніше усвідомлює та внутрішньо приймає себе як майбутнього правоохоронця матиме вищий рівень адаптації до умов навчання у ВНЗ та подальшій практичній діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою дослідження процесу професіоналізації майбутніх правоохоронців та виявлення рівня професійної ідентичності у курсантів вищого навчального закладу системи МВС на різних етапах навчання нами було проведено дослідження в якому прийняли участь 40 курсантів-першокурсників та 43 курсантів-випускників слідчо-криміналістичного факультету Донецького юридичного інституту.

Для визначення рівня професійної ідентичності курсантів нами був обраний малюночний тест «Я-слідчий» та метод «Асоціативний ряд». Для виявлення рівня адаптованості до умов навчання та служби нами використовувалася стандартизована методика А.Г. Маклакова та С.В. Чермяніна «Багаторівневий особистий опитувальник [8].

Слід відмітити, що графічні методи серед традиційного діагностичного інструментарію прийнято вважати як несамотійні та допоміжні. Багатьма фахівцями вони оцінюються в основному, як досить слабкі та ненадійні. Проте ці методи дають можливість людині створювати проекцію своєї реальності та по своєму інтегрувати її. Це свідчить, що малюнок в значній мірі несе на собі відбиток особистості людини, її настрою, емоційного стану, почуттів, стосунків та інше.

Аналіз робіт, присвячених вивченню професійної ідентичності (П. Бергер, Т. Лукман, Д. Сьюпер, Л. Тайлер, Д. Хойсера), дозволив встановити, що ідентичність відбивається в професійному «Я образі». Цей висновок був вирішальним під час вибору малюночного тесту в нашому дослідженні.

Під час аналізу малюнків ми використовували базові параметри оцінки малюночних тестів, які вказані у методиках «Неіснуюча тварина» (М.З. Дукаревич), «Малюнок людини» (К. Маховер), «Людина під дощем» (Е. Романовой та Т. Ситько).

Курсантам була надана інструкція намалювати малюнок за темою «Я-слідчий». Для більш чіткого уявлення про рівень професійної ідентичності курсантів нами було виділено основні критерії її ознаки в малюнку «Я-слідчий»: ідентифікація себе з професією (зображення себе на малюнку), наявність в малюнку атрибутів майбутньої професії, емоційне ставлення до професії. За цими показниками ми виділили три групи малюнків з різним рівнем професійної ідентичності: високим, середнім, низьким (рис. 1).

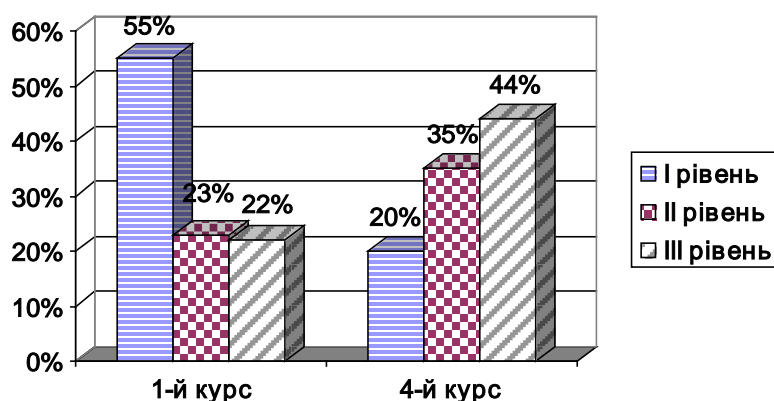

Рис. 1. Вираженість рівней професійної ідентичності у курсантів

Аналіз результатів показав, що для малюнків з ознаками високого рівня професійної ідентичності характерно детальне відображення професійних ситуацій із чітким зображенням слідчого в процесі роботи: допит підозрюваного в службовому приміщенні, робота в кабінеті з документами, виїзд за викликом у складі слідчо-оперативної групи. Отже, наявність заданих параметрів свідчить про те, що курсант вже має сформований професійний «Я-образ» та ототожнює себе з цим образом. Малюнки містять зображення різноманітних атрибутів службової діяльності: почесні грамоти, кримінальний кодекс, сейф, кримінальні справи, годинники з відображенням часу роботи (частіше ненормованого). Зображення таких деталей свідчить про прийняття майбутньої професії та відсутність внутрішнього конфлікту з її складовими. На малюнках можна побачити різні емоційні прояви: втомлене обличчя, агресивний погляд, весела посмішка, зосередженість, зацікавленість, старанність тощо. Це може означати,

що курсант віддзеркалює в професійному «Я-образі» власне ставлення до майбутньої професії та співвідносить реальне професійне «Я» з ідеальним. Композиція малюнків цієї групи розташована більшістю по середині аркуша, що свідчить про адекватну самооцінку та впевненість у собі відносно своєї діяльності. Малюнки з зазначеним рівнем професійної ідентичності склали: на першому курсі – 22 малюнки (55%), на четвертому – 9 малюнків (20%).

Для малюнків з ознаками середнього рівня професійної ідентичності характерно: чітке зображення службової ситуації із схематичним зображенням слідчого, зображення слідчого у форменому одязі при відсутності інших атрибутів майбутньої професії (службової ситуації або кабінету), схематичне зображення слідчого, професійної ситуації, службового приміщення. Це може свідчити про те, що курсант добре обізнаний щодо майбутньої професії проте слабо ототожнює себе з нею. Своє місце в майбутній професії курсант розцінює як «символічне», тимчасове. Таким чином, він демонструє невпевненість у своїй професійній позиції. Це може бути як наслідком невпевненості у власних силах (зображення маленьке, знаходиться у лівому верхньому або нижньому кутах аркуша), так і наслідком втрати мотивації працювати слідчим (зображення лише міліціонера у формі, схематичний малюнок). Малюнки з зазначеним рівнем професійної ідентичності склали: на першому курсі – 9 малюнків (23%), на четвертому – 15 малюнків (35%).

Малюнки з ознаками низького рівня професійної ідентичності відрізняються від попередніх груп: а) відсутністю на малюнку зображення слідчого; б) зображенням лише робочого кабінету слідчого або його елементів; в) зображенням загальновідомих атрибутів майбутньої професії (карна справа, заповнений лист паперу, стіл з комп'ютером тощо); г) символічним або схематичним зображенням майбутньої професії (терези, лупа, послідовність присвоєння чергових звань, наручники, формений одяг, пістолет тощо). З аналізу таких малюнків можна зробити висновок про неусвідомлену відчуженість курсанта від майбутньої професії та небажання працювати за фахом. Малюнки з

зазначеним рівнем професійної ідентичності склали: на першому курсі – 9 малюнків (22%), на четвертому – 19 малюнків (44%).

Аналіз асоціативного ряду зі словом «слідчий» проводився за двома напрямками: емоційний та когнітивний. Емоційний напрям дозволив виявити емоційне ставлення до професії: позитивне, нейтральне, негативне. Когнітивний напрям дозволив виявити уявлення про професію: якості, властиві особистості слідчого, ознаки та факти професійної діяльності.

Категорія «якості, властиві особистості слідчого» включає уявлення курсантів про якості, соціальний статус особистості, що формує та надає професія слідчого (наприклад: честь, гуманність, заклопотаність, відповідальність, компетентність тощо).

Категорія «ознаки професійної діяльності слідчого» включає асоціації, що позначають загальновідомі атрибути, службові привілеї та складові професії слідчого (наприклад: папір, кабінет, карна справа, начальник слідства, погони, канцелярія, портфель, службові пільги тощо).

Категорія «факти професійної діяльності слідчого» представлена асоціаціями, що відображають специфічні явища та факти професійної діяльності слідчого (наприклад: допит підозрюваного, чергування, розкриття злочину, маленька заробітна платня, спілкування з громадянами).

За результатами асоціативного ряду встановлено, що протягом навчання емоційне ставлення у курсантів до майбутньої професії змінюється: на першому курсі проявляється більш позитивне ставлення, а на четвертому – переважно нейтральне. У когнітивному напрямі курсанти на першому курсі асоціюють професію за її ознаками, а на четвертому за професійними якостями та фактами діяльності. Це вказує на те, що до четвертого курсу уявлення про майбутню професію стає ширшим.

У курсантів з ознаками високого рівня професійної ідентичності у більшій мірі проявляються: позитивне та нейтральне ставлення до майбутньої професії. На четвертому курсі спостерігається тенденція зниження відсотків курсантів (25,6%), що мають позитивне ставлення до майбутньої професії та збільшення

числа курсантів з негативним ставлення (25,6%), що говорить про їх реальне усвідомлення професії, можливість на практиці зіштовхнутися з діяльністю слідчого, оцінити власну готовність до цієї професії (табл. 1).

Таблиця 1

Результати аналізу асоціацій курсантів першого та четвертого курсу з ознаками високого рівня професійної ідентичності (у %)

Емоційний напрям	Ознака	1-й курс	4-й курс	Когнітивний напрям	Категорія	1-й курс	4-й курс
	Позитивне ставлення	42,5	25,6*		Якості слідчого	37,5	39,5
Нейтральне ставлення	45	48,8	Ознаки професійної діяльності слідчого	52,5	23,2*		
Негативне ставлення	12,5	25,6*	Факти професійної діяльності слідчого	10	37,3**		

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Аналіз малюнків з ознаками середнього рівня професійної ідентичності показав, що курсанти четвертого курсу мають більш нейтральне ставлення до майбутньої професійної діяльності (55,8%) на відміну від курсантів першого курсу (42,5%), які в свою чергу ставляться до майбутньої професії більш негативно (20%)(табл. 2).

Таблиця 2

Результати аналізу асоціацій курсантів першого та четвертого курсу з ознаками середнього рівня професійної ідентичності (у %)

Емоційний напрям	Ознака	1-й курс	4-й курс	Когнітивний напрям	Категорія	1-й курс	4-й курс
	Позитивне ставлення	37,5	37,3		Якості слідчого	45	37,3
Нейтральне ставлення	42,5	55,8	Ознаки професійної діяльності слідчого	47,5	51,1		
Негативне ставлення	20	6,9**	Факти професійної діяльності слідчого	7,5	11,6*		

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Курсанти першого та четвертого курсу більше проводять асоціації з майбутньою професією за загальними ознаками діяльності слідчого, проте у відсотковому співвідношенні курсантів четвертого курсу, що асоціюють слідчого за фактами його діяльності (11,6%) більше ніж першокурсників (7,5%). Це

свідчить, що курсанти 4-го курсу більш усвідомлюють майбутню професійну діяльність ніж першокурсники.

Асоціації з ознаками низького рівня професійної ідентичності відрізняються від попередніх груп переважно нейтральним емоційним ставленням до майбутньої професії та її асоціацією за загальними ознаками. Проте серед курсантів першого та четвертого курсів є певні відмінності (табл. 3).

Таблиця 3

Результати аналізу асоціацій курсантів першого та четвертого курсу з ознаками низького рівня професійної ідентичності (у %)

Емоційний напрям	Ознаки	1-й курс	4-й курс	Когнітивний напрям	Категорія	1-й курс	4-й курс
	Позитивне ставлення	7,5**	0		Якості слідчого	17,5	27,9*
Нейтральне ставлення	52,5	97,7*	Ознаки професійної діяльності слідчого	80	62,7		
Негативне ставлення	40	2,3**	Факти професійної діяльності слідчого	2,5	9,4**		

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Так, на четвертому курсі аналіз асоціацій виявив більш нейтральне ставлення до майбутньої професії (97,7%), а на першому – нейтральне (52,5%) та негативне (40%). За когнітивним напрямом, у першокурсників професія слідчого більш асоціюється за загальними ознаками професії, а на четвертому курсі ще й за фактами професійної діяльності та якостями. Це ще раз вказує на те, що четвертокурсники мають більш реальне уявлення про майбутню професію ніж курсанти першого курсу

Аналізуючи вищезазначене, слід підкреслити, що зі зниженням рівня професійної ідентичності збільшується відсоток курсантів з нейтральним ставленням до майбутньої професії та відсоток курсантів з категорії «ознака професії слідчого», і знижується відсоток курсантів з категорії «факти професійної діяльності слідчого».

Наступним аспектом нашого дослідження було вивчення психологічних особливостей процесу адаптації курсантів у вищому навчальному закладі МВС України за допомогою стандартизованої методики «Багаторівневий особистий

опитувальник «Адаптивність» (БЛО-АМ) А.Г.Маклакова та С.В.Чермяніна. Методика «Адаптивність» призначена для вивчення адаптивних можливостей індивіда на основі оцінки деяких психофізіологічних і соціально-психологічних характеристик, що відображають інтегральні особливості психічного і соціального розвитку.

Аналіз показників курсантів 1-го курсу показує, що у 16 (53,3%) осіб, по чотирьом категоріям (особистий адаптивний потенціал, нервово-психічна стійкість, комунікативні здібності, моральна нормативність) виявлений показник нижче середнього рівня, а у 14 (46,6%) осіб – вище середнього рівня.

Це може свідчити про те, що перший рік навчання є самим складним для курсантів. Нові умови життєдіяльності здійснюють психологічний вплив на першокурсників, що спричиняє певні переживання: сумніви у правильності вибору життєвого шляху, невпевненість у власних можливостях засвоїти усі вимоги нового середовища. Невипадково кількість відрахованих курсантів на першому році й у першому семестрі другого року навчання найбільше значна [10].

За результатами порівняння показників у двох групах за математичним критерієм Фішера-Стьюдента між середніми рангами були виявлені значущі відмінності у рівнях сприятливого стану курсантів у групах ($t=1,2$; $p \leq 0,05$), ($t=2,1$; $p \leq 0,01$).

Слід зазначити, що курсанти не завжди розуміють, що у цей важливий для них період з ними відбувається.

Аналіз показників курсантів 4-го курсу свідчить, що у 8 (26,6 %) осіб, по чотирьох категоріях (особистий адаптивний потенціал, нервово-психічна стійкість, комунікативні здібності, моральна нормативність) нижче середнього рівня, а у 22 (73,3%) осіб вище середнього рівня.

Таким чином, адаптивність більш виражена у курсантів 4-го курсу, ніж курсантів 1-го курсу. Це може свідчити про те, що на четвертому році навчання курсанти вже адаптувалися до умов проживання та навчання, краще пізнали специфіку своєї майбутньої професії. Проте за результатами малюночного тесту

та асоціативного ряду помітно, що з часом у них відбувається емоційне охолодження до майбутньої професії.

Висновки з даного дослідження і **перспективи** подальшого розвідку у даному напрямку. Очевидно, що активне формування професійної ідентичності курсантів ВНЗ є одним з важливих завдань відомчої освіти МВС.

Результати проведеного дослідження показали, що на першому році навчання більшість курсантів мають ознаки високого рівня професійної ідентичності, ніж на четвертому році. Першокурсники більш позитивно ставляться до майбутньої професії та сприймають її переважно за загальними ознаками та ідеалізованими якостями слідчого. На четвертому курсі майбутня професія сприймається більш нейтрально та асоціюється з фактами професійної діяльності. Малюнки на четвертому курсі мають переважно ознаки низького та середнього рівня професійної ідентичності. Така ситуація може бути результатом розчарування, що виникло протягом навчання та прагматичним ставленням до майбутньої професії, а також свідчити про початкові прояви професійної деструкції курсантів.

Таким чином, отримані результати дослідження вказують на необхідність подальшого дослідження проблеми професійної ідентифікації курсантів, розробки практичних рекомендацій та спеціалізованих психологічних заходів щодо подолання проявів професійної деструкції у курсантів в період їх професіоналізації.

Список літератури

1. Бородулькіна Т.О. Вплив образу професії на становлення професійної ідентичності //Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. С.Д. Максименка. Т.IX.42.-К., 2007. – 420 с.
2. Ермолаєва Е.П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессиогенеза // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 4. – С. 80-87.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. – М.: Академия, 2009. – 240 с.
4. Иванова Н.Л., Конева Е.В. Социальная идентичность и профессиональный опыт личности. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2003. – 246 с.
5. Конопльов В.В. Проблема адаптації курсантів навчальних закладів МВС України до навчання та службової діяльності // Психологія на перетині тисячоліть. Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3т. – К:Гнозис, 1998. – Т.2. – с.106-110.

6. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный фонд «Знание», 1996. 308 с.
7. Мытиль А.В. Социальная идентификация и адаптация личности // Социологические исследования. – 2005. - №6.- с.110-119.
8. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.
9. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики: учебно-методическое пособие. – М.: МПСИ, 2007. – 235 с.
10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.